ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-90>

УДК 82-31.09(470+571):316.3

Братусь І.В.¹, Михалевич В.В.², Гунька А.М.³

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ НАПИСАННЯ РОМАНУ АНАТОЛІЯ РИБАКОВА «ВАЖКИЙ ПІСОК»

Анотація. У статті аналізується історико-культурний контекст написання роману Анатолія Рибаківа «Важкий пісок». Аналізується часова ретроспекція в романі. Розглядаються складнощі тодішнього літературного життя. Особлива увага надається цензурі в радянській літературі. Автор був змушений слідувати правилам опису Другої світової війни. Піднімається питання автентичності опису жертв Голокосту. Особливе місце займає занурення автора в середовище, збір свідчень очевидців, дотримання історичної правди. Зазначається, що увага до «єврейського питання» була викликана внутрішнім бажанням письменника дослідити долю свого народу. Важливо, що Анатолій Рибаків належав до радянських письменників «першої величини» і дуже уважно ставився до своєї творчості. В статті розрізняються поняття «простір» і «місце». В статті ми доходимо висновку, що роман «Важкий пісок» є поєднанням особистих спогадів і загальнолюдської пам'яті.

Ключові слова: Рибаків, Голокост, радянська література, Друга світова війна, ретроспекція.

Bratus Ivan, Mykhalevych Viktor, Gunka Anna

Borys Grinchenko Kyiv University

THE HISTORICAL AND CULTURAL CONTENT OF THE WRITING OF THE NOVEL ANATOLY RYBAKOV'S «HEAVY SAND»

Summary. The article analyzes the historical and cultural context of writing Anatoly Rybakov's novel «Heavy Sand». Temporal retrospection in the novel is analyzed. The complexities of literary life of that time are considered. Particular attention is paid to censorship in Soviet literature. The author was forced to follow the rules of description of the Second World War. Recently, a great deal of research has been devoted to the topic of time and historical memory. Various explorations of the influence of time and context on certain stages of creation and influence of Anatoly Rybakov's novel «Heavy Sand» are made. Children's memories make up a certain outline of the novel Heavy Sand – the writer has repeatedly pointed out that the novel takes place in the town of Snovsk, just as this city is a prototype of the city of Revsk in his other work, Cortik. The aspiration for the authenticity of the area was also preserved by the creators of the TV series Heavy Sand – in the beginning of the two thousand years (at that time it was called Shchors) a whole town was built on five hectares. A. Rybakov thoroughly studied the "spirit of the city", reconstructed events from the words of eyewitnesses and used his experience as a combatant. It was his deep immersion in the cultural and historical context that enabled him to accurately and insightfully portray the joyful, everyday and especially tragic pages of twentieth-century history. The question of the authenticity of the description of the victims of the Holocaust is raised. Particularly important is the immersion of the author in the environment, the gathering of eyewitness accounts, the observance of historical truth. It is noted that attention to the "Jewish question" was caused by the writer's inner desire to explore the fate of his people. It is important that Anatoly Rybakov belonged to Soviet writers of the "first magnitude" and was very attentive to his work. In fact, space is modeled according to the needs and capabilities of people at one time or another. "Work" with it is not imbued with sacralization and is mostly done for pragmatic reasons. The concepts of space and place are different in the article. In the article we come to the conclusion that the novel «Heavy Sand». Is a combination of personal memories and universal memory.

Keywords: Rybakov, Holocaust, Soviet literature, World War II, retrospection.

Постановка проблеми. В романі Анатолія Рибаківа «Важкий пісок» дуже важливою виявляється саме тема часу. Саме природа безперервності часу впливає на формування цілісного образу художнього твору, що лише вихоплює фрагменти реальності у вигляді художнього узагальнення. Для розуміння цього питання велике значення має історико-культурний контекст написання твору, що значно вплинув на змістове наповнення та сюжетну лінію. За умов цензури будь-який радянський автор повинен був дотримуватись «правил сис-

теми» задля успішної публікації твору. Ми намагатимемось дослідити деякі аспекти цього процесу на прикладі конкретного твору – роману «Важкий пісок».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом темі часу та історичної пам'яті присвячена значна кількість досліджень. Робляться різноманітні розвідки впливу часу і контексту на ті чи інші етапи створення та впливу роману Анатолія Рибаківа «Важкий пісок».

В публікації «Продовження «Завітного списку» Бориса Стругацького» згадується роман

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4847-5833>³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

«Важкий пісок» серед рекомендованих книжок [5, с. 97]. Суттю цього «списку» було «підбиття підсумків» минулої епохи, самоаналізу, роздуми про ефект прочитаного на життя. В цьому списку книжки «витримали іспит часом», мінімум були прочитані Б. Стругацьким три рази. Примітно, що «Важкий пісок» стоїть у списку поруч з «Альтистом Даниловим» Володимира Орлова та «Старий» і «Будинок на набережній» Юрія Трифонова. Ці твори написані та надруковані в добу «застою» – середині 70-их – початку 80-их років XX століття.

Юрій Миколайович Безелянський в роботі «Небезпечна професія: письменник» [2] робить акценти на складнощі друку роману «Важкий пісок». До цих проблем відносить акцент на Голокості, оскільки радянська ідеологія здебільшого забороняла виокремлювати якусь націю. Саме в «Важкому піску», вважає дослідник, вперше в радянській літературі була «піднята єврейська тема». Дослідник чітко розводить обставини життя Анатолія Рибакова та етапи його творчості. Саме чудернацьке поєднання трагікомічних рис радянської епохи відбилось в життєвому та творчому поступі письменника – він мав і досвід сталінських таборів, і досвід «сталінської премії», і романтично окрилені (в гайдарівському дусі) твори, і вражаючі викривальні романи...

Вікторія Шохіна назвала Анатолія Рибакова «людиною норми». В ці слова вона вклала ідею «нормальності» в якості гідності в непрості часи. «Протягом більше 50 років він був, напевно, єдиним справжнім російським автором бестселерів. Не дарма чутливі до успіху американці помістили його портрет на обкладинці журналу Time (з російських письменників до Рибаків таку честь мав лише Солженицін)» [9].

Дослідження минулого має велике значення в усіх сферах людської діяльності, про це наголошується і в наших попередніх публікаціях [4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У статті ми намагаємося довести, що ретроспекція в романі «Важкий пісок» відіграє значне місце і сприяє більш широкій подачі матеріалу, дозволяє глибше проаналізувати чимало культурно-історичних явищ.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є історико-культурний контекст створення роману Анатолія Рибаків «Важкий пісок».

Виклад основного матеріалу. Творчість Анатолія Рибаків сьогодні значно переосмислюється з позицій «вимог часу». Він народився 14 січня 1911 року в Держанівці Чернігівської губернії в єврейській родині. Його справжнє прізвище було Аронов. Саме дитячі спогади становлять певну канву роману «Важкий пісок» – письменник неодноразово вказував, що дія роману відбувається в місті Сновськ, так саме як це місто є прототипом міста Ревськ в його іншому творі «Корті». Прагнення до автентичності місцевості зберегли й творці серіалу «Важкий пісок» – на початку двохтисячних років в цьому місті (тоді воно ще носило назву Щорс) було збудоване ціле бутафорське містечко на території п'яти гектарів. Це містечко мало чотири вулиці і двадцять «подвір'їв» [8]. Творці серіалу так зображують процес: «Ми будемо знімати в основному бору, де відбувалися розстріли. У цьому – істо-

рична цінність, достовірність, які дуже потрібні сучасному глядачеві. Для сценарію використані щоденники і листи Анатолія Рибаків. Так що фільм, з одного боку, – історія героїв роману, з іншого – історія життя письменника» [8].

Вказують творці серіалу по роману й на найбільш проблемні аспекти: «Складність полягає в тому, що ми знімаємо фільм про час, який багато хто добре пам'ятає. Тому намагаємося бути максимально точними в деталях» [8].

Анатолій Рибаків неодноразово згадував історію створення роману «Важкий пісок»: «Перед війною в Рязані мій товариш Роберт Купчик (я згадував про нього: ми одружилися на подругах) розповів мені історію своїх батьків. У минулому столітті його дідусь виїхав з Сімферополя до Швейцарії, закінчив там університет, став процвітаючим лікарем в Цюриху, одружився, старші його сини теж стали лікарями, а коли молодшому прийшов час вступати до університету, батько вирішив звозити його в Росію, показати синові батьківщину предків. Було це в 1909 році» [6, с. 39].

Саме в Сімферополі підданий Швейцарії закохався в молоду єврейку та після одруження вони виїхали разом в Цюрих. Та молодій дружині не сподобалося на чужині – вона повернулася на батьківщину з чоловіком. «У тридцятих роках його, «підозрілого іноземця», природно, посадили. Ця історія мене вразила. ...І заради любові людина залишила батьківщину, багатих батьків, кар'єру» [6, с. 39]. Під час війни основна маса цієї єврейської родини була знищена.

Ця реальна історія настільки вразила письменника, що він прийняв рішення надати їй літературної форми. Він втілює цю історію в свій роман «Важкий пісок» – своєрідну «єврейську сагу». Безумовно, що в СРСР роман вийшов дещо далеким від попереднього задуму.

Спробуємо осмислити деякі фактори видозмін попередніх задумів. До найбільш широко освітлювальних факторів відноситься національний компонент. В 1978 році радянська література (як і вся радянська культура) мала створювати неподільний образ «радянського народу», а етнічні відмінності слугували лише робочим матеріалом інтернаціонального конструктора. Фактично вказувати на національну належність того чи іншого «героя» можна було лише з метою подальшого «вкидання» цього елемента в «загальний інтернаціональний котел». Від цього страждали національно свідомі діячі – їх примушували позбавляти свою творчість національного спрямування на догоду спільній концепції. За дотриманням цих «правил» в кінці сімдесятих років XX століття в СРСР пильно слідкували.

Саме «Важкий пісок» був певним викликом системі – «...державний антисемітизм у брежнєвські часи зберігся, прийнявши личину боротьби з сіонізмом. Євреї розглядалися як потенційні емігранти, готові переселитися до Ізраїлю» [6, с. 40]. Анатолій Рибаків розумів, що темою роману стає потенційно невігідна з ідеологічного ракурсу тема «потенційних зрадників» радянської системи. В країні вже діяли «єврейські квоти» – навіщо було вчити євреїв у ВНЗ? Держава не хотіла витрачати на це гроші – «завтра» вони з знаннями могли поїхати на «історичну батьківщину». Хоча для виїзду потрібна буза не тільки

в'їзна але й виїзна віза. Тому багато хто з бажаних виїхати ставали «відмовниками».

Саме в таких обставинах сімдесятих років створювався роман «Важкий пісок». Автора вразило в цих обставинах те, що «... ніде жодної згадки про страшну катастрофу європейського єврейства, навіть в місцях масових поховань убитих євреїв на пам'ятниках писалось тільки: жертви німецько-фашистських загарбників. Гоніння на євреїв, які виявили бажання виїхати в Ізраїль, знамениті «відмовники», переслідування за вивчення івриту – додаткові ознаки брежнєвського часу» [6, с. 40].

Сам автор згадує, що він особисто не зазнав антисемітських переслідувань. Він вболіває за право людей на пам'ять. Ця «пам'ять жертв» була в СРСР доволі обмежена та викривлена ідеологічною складовою. Сьогодні подібні меморіальні практики стали в загальносвітовій культурі нормою і трансклюються фактично на всіх «постраждалих»: «Оскільки існує найгірше (Голокост), то погане (килимові бомбардування, насильницькі депортації) ніби не заслуговує визнання. Така позиція може навіть викликати підозру, що хтось хоче прикрити найгірше поганим, щоб поставити це найгірше під сумнів і знову сприяти його забуттю. Подібному вибудовуванню ієрархії жертв, що було безумовно важливим перехідним моментом в історичній осмисленні історичної травми і її визнання, слід протиставити принцип, згідно з яким кожен має право на пам'ять про пережиті страждання і – в певних рамках – на їх визнання. Не можна допустити, щоб довга і проблемна відмова в співчутті до єврейських жертвам повторилася по відношенню до інших жертв» [1, с. 293–294].

А. Рибаків намагався змалювати широку картину страждань і боротьби різних народів під час Другої світової війни. Але увага до єврейського питання була викликана внутрішнім бажанням письменника, частково він сприймав це і як свій обов'язок. А. Рибаків належав до радянських письменників «першої величини» і дуже ретельно віднісся до художніх якостей свого роману «Важкий пісок». Для максимальної достовірності антуражу подій, як ми зазначали вище, він переніс дію в знайомі йому місця, бо «...у Сімферополі, де жили батьки мого рязанського товариша, все виявилось чужим. Не моє місто, не викликає спогадів, не дає поштовху уяві. Я вирішив перенести дію роману на батьківщину своїх предків, батьківщину дідуся і бабусі, в сім'ю Рибаківих, в місто Сновськ, згодом Щорс» [6, с. 40].

А. Рибаків ретельно вивчав «дух міста», реконструював події зі слів очевидців і використовував свій досвід фронтовика. Саме глибоке занурення в культурно-історичний контекст дозволили йому достовірно і проникливо зобразити радісні, повсякденні і особливо трагічні сторінки історії ХХ століття. Ось як він про це пише: «Поступово у мене склалася картина того, що відбувалося в Щорсі, я добре пам'ятав своїх дідуся і бабусю, дядьків, ясно уявляв собі Рахіль і Якова. Міг вже точно сказати, як би кожен з них діяв в цих обставинах, що б робив і як себе вів. Все, що сталося з цими людьми, сталося зі мною. Над містом опустилася ніч, я бродив в цьому мороці по тих самих вулицях. І тіні замучених брели поруч зі мною від хати до хати» [6, с. 42]. Подібний підхід часто використовується в історико-біографічній літературі.

Оскільки «робота з архівами, мандрівки місцями, де перебував герой, свідчення сучасників та вивчення попередніх досліджень допомагають автору відтворити дійсність минулого» [3, с. 11].

Одним з взірців такої манери «занурення» багато хто вважає творчий доробок Ірвінга Стоуна. Письменник писав біографію Ван Гога і «перечитав усю наявну про нього літературу англійською, французькою та німецькою ... мовами, знімав його кімнату, жив у психіатричній лікарні, куди його помістили, і, нарешті, спав у тій самій кімнаті й в тому самому ліжку... в четверту річницю його смерті» [7, с. 339]. Та А. Рибаків не тільки робив опис наявного матеріалу – він збагатив літературний твір елементами свого відраджень в Щорс. Так він використав реальну ситуацію з поновленням єврейського надгробку у фіналі роману «Важкий пісок».

Фактично письменник намагається зробити міцну зв'язку між «простором» і «місцем». При цьому варто зрозуміти «відмінності між поняттями «простір» і «місце». Простір пройнятий духом дослідницької, планомірної діяльності людини; простір вимірюють, картографують, структурують і перетворюють. Простір вільний, з ним можна щось зробити, його можна облаштувати і перебувати» [1, с. 237–238]. Фактично простір моделюється в залежності від потреб і можливостей людей в той чи інший період. «Робота» з ним не просякнута сакралізацією і виконується здебільшого з прагматичних міркувань.

Зовсім іншу ідейну структуру має «місце». «Протилежністю абстрактного простору як сфери людського планування, творення і підкорення служить конкретне місце, де вже діяла людина. Таке місце індивідуалізоване своїм ім'ям (топонімом) і історією. Місце на відміну від простору пов'язане з людськими долями, переживаннями, спогадами, які частково проєктуються на нього за допомогою пам'ятників. Поняття простору містить в собі потенціал планування, націлений в майбутнє; поняття місця несе в собі знання, що відноситься до минулого» [1, с. 238]. Таким «місцем» стала територія розстрілу євреїв, що набула для письменника особливого значення.

Висновки і пропозиції. Можна констатувати, що роман «Важкий пісок» створювався за умов радянської цензури. Ми торкнулися лише деяких аспектів історико-культурного контексту. Сам роман є поєднанням особистих спогадів і загальнолюдської пам'яті. І хоча спогади часто оманливі «при всій ненадійності саме пам'ять робить людину людиною. Без неї не можна ні сформулювати власну особистість, ні спілкуватися з іншими людьми. Кожному необхідні власні спогади, бо вони служать матеріалом, з якого створюються особистий досвід, взаємини з іншими, а головне, образ своєї власної ідентичності. ...Більша частина наших спогадів... «дрімає» в нас, чекаючи зовнішнього імпульсу для «пробудження». Тоді ці спогади раптово усвідомлюються, знову знаходять чуттєву присутність і при відповідних умовах отримують словесне втілення, щоб стати частиною репертуару спогадів, присутніх у свідомості. ...Подібні спогади занадто болючі або ганебні, щоб вийти на поверхню свідомості без сторонньої допомоги, будь то терапія або якийсь тиск» [1, с. 20]. саме таку актуалізацію вдалося зробити А. Рибаківу в романі «Важкий пісок».

Список літератури:

1. Ассман Алейда. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
2. Безелянский Юрий Николаевич. Опасная профессия: писатель. Москва : Человек, 2013. 639 с.
3. Братусь І. Плин вічності кризь слово Кобзаря. Київ, 2002. 170 с.
4. Братусь І., Коба А. Новий погляд на наше педагогічне минуле. *Українське слово*. 1997. 6 лютого.
5. Пряхин М.Н. Продолжение «Заветного списка»: Борис Стругацкий. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Литературоведение, журналистика*. 2001. № 5. С. 94–98.
6. Рыбаков Анатолий. Роман-воспоминание. *Журнал «Огонёк»*. № 31 от 10.08.1997. С. 38–43.
7. Стоун И. Биографическая повесть. *Прометей. Историко-биографический альманах «ЖЗЛ»*. 1966. Т. 1. С. 335–345.
8. Фильм-завещание Валентина Кузнецова. URL: http://www.jewukr.org/observer/jo10_29/p1001_r.html
9. Шохина Виктория. Анатолий Рыбаков: человек нормы. URL: <https://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=1981>

References:

1. Assman Aleyda. Dlinnaya ten' proshlogo: memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2014. 328 s.
2. Bezelyanskiy Yuriy Nikolayevich. Opasnaya professiya: pisatel'. Moskva: Chelovek, 2013. 639 s.
3. Bratus', I. Plin vichnosti kriz' slovo Kobzarya. Kyiv, 2002. 170 s.
4. Bratus', I., & Koba, A. Noviy poglyad na nashe pedagogichne minule. *Ukrains'ke slovo*. 1997. 6 lyutogo.
5. Pryakhin, M.N. Prodolzheniye «Zavetnogo spiska»: Boris Strugatskiy. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Literaturovedeniye, zhurnalistika*. 2001. № 5. S. 94–98.
6. Rybakov Anatoliy. Roman-vospominaniye. *Zhurnal «Ogonok»*. № 31 ot 10.08.1997. S. 38–43.
7. Stoun, I. Biograficheskaya povest'. *Prometey. Istoriko-biograficheskiy al'manakh «ZHSL»*. 1966. T. 1. S. 335–345.
8. Fil'm-zaveshchaniye Valentina Kuznetsova. URL: http://www.jewukr.org/observer/jo10_29/p1001_r.html
9. Shokhina Viktoriya. Anatoliy Rybakov: chelovek normy. URL: <https://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=1981>